

NOTES PER A UNA HISTÒRIA DE POSTGUERRA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1942-1961)

JOAN SAMSÓ

INTRODUCCIÓ

És sabut que una de les raons principals de l'alçament militar de 1936, i de la guerra, va ser anul·lar l'autonomia catalana i posar fi a l'hegemonia del català a Catalunya. Els «nacionals» consideraren la llengua catalana culpable de la «secessió espiritual» de Catalunya. Després de 1939, incorporada aquesta a la nova Espanya, van fer desaparèixer totalment el català de la vida pública. Amb la col·laboració d'una part de la societat, va semblar que Franco havia aconseguit eliminar per sempre la llengua pròpia de Catalunya. L'instrument de reespanyolització va ser la imposició radical d'un sol òrgan oficial: el *habla de Cervantes*. Precisament, l'expressió més concreta de la renovada sobirania sobre les *provincias* reconquerides fou l'exclusivitat de l'idioma.

El gener de 1939, l'Institut d'Estudis Catalans,¹ màxima representació de la cultura catalana, va ser donat per debolit, com tantes altres institucions representatives. Desaparegut l'Institut, el substituïren per l'Instituto Español de Estudios Mediterráneos, que fins s'emparà dels locals de l'antiga Casa de Convalescència (el flamant Instituto Español es va volatilitzar enmig de la corrupció). Com amb Primo de Rivera, la denominació de la Biblioteca de Catalunya tornà a desnaturalitzar-se en «Biblioteca Central».

La supressió de l'Institut ja havia estat reclamada durant la guerra, i abans, pel feixisme espanyol, que titllava el català modern d'invenció de Pompeu Fabra, d'artifici construït a partir del *dialecto* i del francès. Exclosa automàticament la llengua catalana de la pléiade de les llengües cultes i de la universalitat de la ciència, per al nou règim no hi havia cap més llengua acadèmica i científica que l'espanyola, ni més institucions que les «nacionals». La seva política sempre va ometre l'existència d'un català científic i modern i ignorà l'alta institució que el representava en el concert internacional. Per això el Govern no va autoritzar Francesc Cambó a continuar la col·lecció «Bernat Metge» de traduccions² per tal com un *patois* no podia interpretar els clàssics grecs i llatins. En canvi, sí que va autoritzar, l'any 1941, la reedició de l'obra de Verdager (publicada el 1943 per Josep M. Cruzet) en ortografia arcaica. El règim sabia que, per a la pervivència d'una llengua, més essencial i tot que el fet literari, és l'aplicació a la investigació científica.

1. Miquel COLL I ALENTORN (1981), *Els primers setanta-cinc anys de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona, Nadalà d'Òmnium Cultural.

2. M. Josepa GALLOFRE I VIRGILI (1991), *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*.

RECONSTRUCCIÓ

En aquesta contextura cal inserir la reconstrucció clandestina de l'Institut d'Estudis Catalans, de la qual el present treball dóna notícia general.³ El 1942 es van produir tres reaccions concretes, que havien de ser els tres pilars d'un moviment articulat de resistència cultural. Van ser l'Institut d'Estudis Catalans, el cenacle Amics de la Poesia i els Estudis Universitaris Catalans els que donaren testimoniatge de la vida científica i literària i en garantiren la continuïtat, assegurant-ne el relleu amb la formació de futurs quadres.

La reparició de l'Institut va representar la certificació, tant per als catalans de l'interior i de l'exili com davant el règim espanyol i la comunitat internacional de cultura, que es continuava existint. Va desmentir l'auguri del *finis Catalonia*. Però va haver de sobreviure en unes condicions que segurament al món cap més corporació acadèmica no ha patit. De fet, va funcionar a un ritme més testimonial que eficaç.

La reconstrucció va ser capitanejada per dos homes: Josep Puig i Cadafalch i Ramon Aramon. El primer, retornat de l'exili el 1942 i simbòlic *president* de Catalunya a l'interior, va assumir la representació màxima de la màxima institució i com a tal va presidir, fins a la seva mort el 1956, els actes culturals més significatius de l'oposició. El segon, «home de pedra picada»,⁴ va portar les regnes de l'Institut (també les gramaticals). La història de postguerra de la corporació és, en bona part, la història del seu secretari general: les circumstàncies i la seva determinació li van conferir un poder absolut.

L'abril de 1942, Josep Puig i Cadafalch, a proposta de Ramon Aramon, i amb l'autoritat que li donava haver estat president de la Mancomunitat de Catalunya (1917-1924), va reunir a casa seva Eduard Fontserè i Josep M. López-Picó, els únics membres numeraris de l'Institut que quedaven a l'interior. Amb l'antuència dels qui es trobaven a l'exili, hom va acordar la reconstrucció de l'Institut i el nomenament com a nous membres numeraris, en substitució dels morts, de Jordi Rubió i Balaguer, Agustí Duran i Sanpere, Josep M. de Sagarra, Joaquim Folch i Torres, Pius Font i Quer, Josep R. Bataller i Ramon Aramon, que va ser elegit secretari general.

L'1 de maig de 1942 va celebrar-se la primera sessió oficial i de treball de la nova època, i des d'aleshores cada mes es feren un ple i una reunió de cada secció. Els presidents de les seccions van ser Puig i Cadafalch (de la Secció Històricoarqueològica) i Eduard Fontserè (de la Secció de Ciències). Carles Riba, que va retornar de l'exili per l'abril de 1943, va ser president en funcions de la Filològica fins a la mort de Pompeu Fabra el 1948, que va ser-ne president.

Un cop refets els quadres, es començà a treballar discretament, sense ni cinc cèntims, fent «com si no passés res». Persones de confiança de Ramon Aramon van començar a treballar a l'Ateneu Barcelonès (s'hi trobaven, l'any 1943, amunt i avall amb els diccionaris i les fitxes, les bibliotecàries Montserrat Martí, Maria Riera Llorca, Rosa Ricard i Hortènsia Coromines, el redactor Ricard Albert i el gramàtic Josep Miracle, que feia de corrector). Les seccions van reprendre els

3. Vegeu l'estudi sobre l'IEC al capítol IV del volum II de la tesi doctoral de Joan SAMSÓ LLENAS (1992), *La cultura catalana entre la clandestinitat i la represa pública. Barcelona 1939-1951*. Departament de Filologia Catalana. Facultat de Lletres. Universitat de Barcelona.

4. Albert MANENT (juliol-agost 1978), «Ramon Aramon i Serra, l'home fort de l'Institut», *Serra d'Or*, pp. 23-31.

seus programes, continuant la Secció Filològica els treballs del diccionari normatiu, i la Historicoarqueològica, la *Catalunya carolíngia* de Ramon d'Abadal, recull de documentació anterior a l'any 1000. La Secció de Ciències, en canvi, va restar paralitzada.

Paral·lelament a l'escassa però real vida científica (l'Institut ha estat sempre un centre d'investigació i només les funcions reguladores de l'idioma són similars a les que pertocuen a les acadèmies), s'hi va reprendre la vida acadèmica. El 1944, a casa de Puig i Cadafalch, es va celebrar la primera festa acadèmica anual de la corporació, per Sant Jordi. Durant dotze anys va celebrar-s'hi, fins a la seva mort (després, amb un caràcter de festa social cada cop més accentuat, va celebrar-se als domicilis de l'arquitecte Lluís Bonet Garí i de l'industrial Joan Botey, fins a l'any 1959, que un incident amb la policia, que relatarem més endavant, va fer acabar aquelles celebracions). El 1945 l'Institut s'amplià amb el nomenament de nombrosos adjunts i membres corresponents i començaren els primers contactes amb acadèmies i universitats estrangeres. El 1946 va convocar el primer premi d'investigació (l'any següent el cartell ja en contenia deu).

Cal dir que l'any 1946, pel context polític internacional, el règim va haver d'aixecar parcialment la prohibició universal del català i rectificar el veto total de la lletra impresa. Aquest canvi equivalgué, de fet, a un reconeixement efectiu de la llengua catalana, que no podia ser destruïda ni substituïda per una altra. Però només va modificar la tàctica de la seva política assimilista, no pas l'estratègia, destinada a mantenir el català en els estrets marges del folklorisme i del jocfloralisme, del localisme. Únicament va permetre l'edició d'alguns llibres de creació literària i de folklore, però no pas les traduccions ni l'assaig; i així ho mantingué fins molt avançada la postguerra, fins després de 1961. Els ideòlegs del règim, per tant, seguiren negant al català les qualitats d'una llengua científica i moderna perquè seguien buscant-ne l'afebliment, la desaparició.

El 1947, l'Institut va publicar els dos primers volums d'obra nova: *Diplomatari de l'Orient català*, d'Antoni Rubió i Lluch, i el primer premi Prat de la Riba, concedit amb intenció explícita a una obra científica: *Hispatologia d'una capa d'epitelis semiescamós pla que cobreix les mucoses digestives*, de Frederic Duran i Sardà. Les publicacions de l'Institut, com a fundació científica oficial reconeguda per la Unió Acadèmica Internacional, estaven exemptes de censura prèvia o de permís de circulació. I, encara que el Govern no va acceptar mai aquella exempció, cap llibre de l'Institut no va ensopegar amb impediments. També l'any 1947 l'Institut es reincorporà a la refeta Unió Acadèmica Internacional i pogué, per fi, instal·lar-se físicament al pis que Editorial Pedagògica conservava a la Gran Via, número 600 (propietat de la desapareguda Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana). Així, al cap de nou anys de la desfeta, l'Institut ja s'havia assentat i convertit en reducte bàsic del catalanisme cultural i en punt de referència de les noves generacions. Simbolitzava continuïtat i legitimitat.

Entre 1948 i 1951, el context polític va anar sofrint variacions. El gener de 1949, en ple procés de consolidació del franquisme i, paral·lelament, de reaparició pública de la literatura catalana, la corporació en ple va poder presidir, a l'església de Pompeia, uns funerals per Pompeu Fabra, traspasat el dia de Nadal (la notícia de la seva mort havia estat silenciada a la premsa i a la ràdio). Aquest fet —prova de la «impunitat» de què gaudia l'Institut per la protecció internacional— pot prendre's com a indicador de la incipient però inevitable represa pública de la vida literària i cultural catalana.

El reconeixement internacional del règim de Franco va portar, finalment, al canvi de govern de juliol de 1951, d'efectes liberalitzadors. Efectivament, durant els primers anys cinquanta l'Institut començà a celebrar, als salons de la casa d'un patrici barceloní, concorregudes sessions solemnes commemoratives, com la tinguda el 1953 en ocasió del cinquantenari de la mort de Jacint Verdaguer, símbol de la Renaixença; o com la celebrada el 1952 arran de la mort de Josep Pous i Pagès, figura emblemàtica, des del seu retorn el 1944, de la resistència política. També caldria destacar la celebració del cinquantenari de l'Institut, el 1957, amb la presència de màximes representacions, entre elles l'abat Escarré.

Les festes anuals de l'Institut, institucionalitzades, il·lustren la situació paradoxal de «pública clandestinitat» (en expressió de Miquel Coll i Alentorn) en què visquè la institució. Des dels primers anys cinquanta, aquelles convocatòries van anar esdevenint autèntiques «festes socials», que afegien a la dignitat acadèmica la representació social. «Una certa burgesia important»: els industrials —i llurs esposes— que feien de mecenes de l'Institut, agrupats a Benèfica Minerva, va prendre el costum d'assistir-hi, com explica Maurici Serrahima.⁵ També van ser-hi convidats, en diferents ocasions, els directors de l'Institut Francès i de l'Institut Britànic o els cònsols generals de França i de la Gran Bretanya.

La policia controlava l'activitat de l'Institut (remenava el correu de fora i es quedava el que li semblava i, d'altra banda, Ramon Aramon va haver de comparèixer més d'un cop a la Via Laietana), però no ocasionà gaire molèsties. L'any 1959, no obstant això, va impedir la celebració de la festa anual. A Pere Bosch-Gimpera, exrector de la Universitat Autònoma de Barcelona encara a l'exili, com a últim membre numerari designat, aquell any li tocava fer el discurs principal, que havia de llegir Jordi Carbonell. La policia va veure'n el nom en una de les invitacions i va voler detenir el conferenciant (Vicente Juan Creix, cap de la policia, es va presentar al pis de l'Institut, a la Gran Via, i se n'emportà detingut Ramon Aramon). A l'hora prevista, uns agents, a l'entrada de la casa de Lluís Bonet Garí al carrer de la Reina Victòria, van anar identificant els invitats que hi arribaven, entre ells el cònsol de França a Barcelona, M. Juillet. A partir de l'incident s'acabaren aquelles celebracions socials —distintiu de l'època— que «dissimulaven» els actes «clandestins».

FÒRUMS INTERNACIONALS

Ramon Aramon va tenir molta cura de les relacions internacionals. La pertinença a fòrums internacionals va servir d'escut a l'Institut. La condició d'acadèmia inscrita a la Unió Acadèmica Internacional va contribuir a fer-ne possible la continuïtat perquè va impedir que fos represaliat. En el moment de la represa de la Unió, el 1947, a causa de la impossibilitat legal d'enviar un delegat a Brussel·les, seu de l'organisme, s'hi restablí contacte per correu (l'Institut va rebre ajuts de la Unió Acadèmica Internacional i de la UNESCO). Fins a l'any 1950, a les reunions internacionals no hi assistí cap més delegació espanyola que la del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, però el reajustament de la política del règim comportà la possibilitat d'assistir a congressos a l'estranger (Ramon Aramon obtingué el passaport el 1950). Igualment,

5. Maurici SERRAHIMA (1972), *Del passat quan era present*, vol. II, ed. 62, Barcelona, p. 208.

s'establiren contactes amb membres a l'exili de l'Institut, com Josep Carner, Lluís Nicolau d'Olwer, August Pi i Sunyer o Pere Bosch-Gimpera.

Així, la llengua catalana va poder ser directament defensada als fòrums internacionals a l'estranger; però en una ocasió, també, oficialment, a Catalunya. L'abril de 1953 va celebrar-se a Barcelona el VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica, en el qual es posà en relleu la feblesa del règim davant l'opinió dels fòrums internacionals. El català hi va poder ser utilitzat sense restricció en totes les sessions. Atesa l'especificitat del congrés, hi havien estat autoritzades, a més del castellà i del francès, les altres llengües romàniques. Entre els tres-cents congressistes d'una vintena de països, la delegació de l'Institut la componien Ramon Aramon, Pere Bohigas, Lluís Farauo de Saint-Germain, Jordi Rubió i Joan Coromines, aleshores professor de la Universitat de Chicago, que venia a Barcelona per primera vegada en tretze anys (havia estat elegit feia dos anys membre adjunt de la Secció Filològica). Totes les comunicacions dels filòlegs catalans (també de Francesc de B. Moll i de Manuel Sanchis Guarner) van ser aplaudides eloqüentment. Carles Riba i Agustí Duran i Sanpere van posar en relleu, amb circumloquis, els entrebancs a què estava sotmesa la institució que representaven i l'ús de l'idioma. Els estudiants universitaris que concorrien a les sessions irromperen en aplaudiments quan el professor Enric Guiter, del Rosselló, usà el català i no pas el francès. Aquests es reproduïren quan el professor de la Universitat de Lieja Maurice Delbouille va fer una defensa del dret dels catalans a usar públicament la llengua. Aleshores, el representant oficial del Govern, Santiago Royo Villanova, que era sotssecretari d'Educación Nacional, va haver de forçar a manifestar que el Govern espanyol tenia la llengua i la cultura catalanes com un patrimoni d'Espanya especialment protegit.

LES SOCIETATS FILIALS

Potser l'aspecte més interessant de tots, perquè reflecteix la renovació de postguerra de l'Institut, és la creació de les societats filials, que van incorporar bon nombre de joves estudiosos. La funció era connectar-los amb els investigadors més grans. El maig de 1946 va ser constituïda la Societat Catalana d'Estudis Històrics (l'abril de 1942 ja se n'havia constituït una comissió gestora, formada per Ramon Aramon, que en va ser president, Pere Bohigas i Miquel Coll i Alentorn, que en va ser secretari). S'inaugurà amb una sessió commemorativa del centenari de Narcís Oller, celebrada a casa de Lluís Bonet Garí, el mes de juny, amb discurs a càrrec de Maurici Serrahima. L'ímpetu d'una densa primera etapa es va traduir en moltes dotzenes de comunicacions científiques. N'hi trobem, per exemple, de Josep de C. Serra Ràfols, Ferran Soldevila, Joan Ainaud de Lasarte, Antoni M. Badia i Margarit, Joan Mercader, Enric Hernández Roig...

El 1947 va reprendre les activitats la Societat Catalana de Geografia (fundada el 1935), molt activa, essent-ne president Ramon Bataller i secretari Josep Iglésies. Les societats de Biologia, Història Natural i Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques, no van actuar fins a la dècada dels seixanta.

Ja el 1948 va ser creada la Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Econòmics i Socials, la qual va incorporar-se com a filial a l'Institut el 1951. Va permetre la relació entre diferents generacions i tendències polítiques. Fou constituïda per un nombrós grup de llicenciats i d'estudiants de dret,

procedents del Front Universitari de Catalunya, d'Unió Democràtica de Catalunya, del Moviment Socialista de Catalunya i del grup Torras i Bages (eren Pere Cuixart, Anton Cañelles, Josep M. Ainaud, Enric Jardí, Lluís Torras, Jaume Carner, Agustí Bassols i Joan Reventós). La constitució d'aquesta filial és un dels fets més destacables d'aquells anys de consolidació i d'expansió del moviment d'oposició cultural, que s'adaptava a una estratègia possibilista d'aprofitament de totes les vies: legals, tolerades, semiclandestines... Sorgiren iniciatives entre els joves que superaven les limitacions de la clandestinitat i se cercaren fórmules aptes per a una pràctica unitària del fet cultural. El caràcter científic de la Societat va permetre d'integrar-hi sectors encara al marge. Així per exemple, Lluís Duran i Ventosa, un prohoms de la Lliga, va ser escollit president de la Secció d'Economia. En el si de la Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Econòmics i Socials s'esdevingué un dels debats més vius i renovadors de la dècada dels cinquanta. Només cal dir que va assolir el centenar de socis i que algunes de les comunicacions que s'hi van fer tractaven de temes com «El Mercat Comú» (1948, de Josep M. Ainaud de Lasarte), «La immigració» (1954, de Jordi Pujol) i «Com som els catalans» (1954, de Jaume Vicens Vives).

FINAL

Les finances foren el gran escull de l'Institut. Les subvencions, procedents de Benèfica Minerva, l'associació privada de mecenatge dirigida per Fèlix Millet i Maristany, no arribaven a cobrir els pressupostos i els ròssecs s'acumulaven; per exemple, el curs 1947-1948 el pressupost ascendia a tres-cents mil pessetes, de les quals, a l'acabament de l'exercici, mancaven per cobrar més de la meitat). Els recursos a penes satisfien les necessitats de manteniment: secretaria, auxiliars, material, dietes, impremta... Sempre mancà pressupost per a la investigació. Després, ja vingué Òmnium Cultural, que va establitzar modestament les finances i les retribucions del personal auxiliar. El 1961, l'Institut s'allotjà a la seu d'Òmnium al palau Dalmaes fins al desembre de 1963, que la policia va clausurar-ne l'estatge. Però la dels anys seixanta ja és una altra època de la història de l'Institut d'Estudis Catalans.